

ФІЛОСОФИ 20 СТОЛІТТЯ ЩОДО ФЕНОМЕНУ СПІЛКУВАННЯ

Галина Арсентьєва

*Запорізький національний технічний університет,
інститут економіки та управління, кафедра філософії,
вул. Жуковського, 64, 69063, Запоріжжя, Україна*

В статті здійснено оглядовий аналіз досліджень феномену спілкування філософами 20 століття, дослідження категорії спілкування «Я», «Ти», категорії «Воно», «Ми», їх взаємопереходи один в одного. Продовжено опрацювання суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень, які визнані взаємодоповнюючими, а не ієрархічними.

Ключові слова: спілкування, суб'єкт, об'єкт, зв'язок «Я –Ти», суб'єкт-суб'єктні відношення.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Теорія спілкування, не зважаючи на те, що феномен спілкування піддавався філософському осмисленню ще з часів Давньої Греції, так досі і не створена і перебуває і по цей час лише в стадії свого становлення. Ціла низка питань розроблена недостатньо, зокрема, і сама історія дослідження феномену спілкування. Тому мета даної публікації: оглядовий аналіз філософських досліджень феномену спілкування в історії філософії, зокрема, у 20 столітті. Раніше нами був представлений такий огляд, починаючи з філософії Давньої Греції і закінчуючи добою Нового часу та 19 століття [2; 3]. Дана стаття є продовженням цієї роботи. Такий аналіз сприяє створенню історії вивчення феномена спілкування, виявленню різних зв'язків між авторськими концепціями, їх взаємному збагаченню. Об'єктом дослідження є аналіз розвитку теорії спілкування в історії соціально-філософської думки, а предмет

дослідження – аналіз розвитку теорії спілкування соціально-філософською думкою 20 століття.

Завдання статті:

Простежити шлях філософського становлення осмислення феномена спілкування у 20 столітті та виявити нові, які раніше не використовувалися, ресурси у вивченні даного феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор:

Теоретичну основу даної статті склали роботи, з одного боку, представників сучасної європейської неklasичної філософії (Е.Левинас, Ю.Хабермас, М.Бубер, Е.Муньє, Г.Марсель, К.Ясперс, М.Мерло-Понті, Н.Аббаньяно), з іншого боку, роботи радянських представників діяльнісного підходу (Г.С.Батіщев, Л.П.Буєва, М.В.Дьомін, М.С.Каган). З третього боку, - це роботи представників української школи дослідження феномену спілкування (Ю.Д.Прилюк, Л.П.Злобіна, Л.А.Ситніченко, А.А.Довгань, А.О.Клепіков, Т.М.Кононенко).

Сутність спілкування аналізується у роботах Ю.Д.Прилюка та А.А.Довганя. В основі підходу Ю.Д.Прилюка до вивчення феномену спілкування лежить положення про інформаційну сутність спілкування. У роботах А.А.Довганя спілкування розглядається як засіб життєдіяльності особи.

У роботах А.А.Довганя, А.О.Клепікова, А., Л.П.Злобіної опрацьовані такі аспекти дослідження феномену спілкування: спілкування і культура (А.О.Клепіков), спілкування і спадкоємність історичного процесу (А.А.Довгань), спілкування і розвиток особи (Л.П.Злобіна).

Українська філософська школа приділила увагу дослідженню проблеми типологізації спілкування Соціально-історичні типи спілкування розглядають Т.М.Кононенко і А.А.Довгань. Типи спілкування, що розрізняються по сферах життєдіяльності людей, аналізуються у роботах Л.П.Злобіної.

Разом з тим, теорія спілкування ще не створена і перебуває лише в стадії свого становлення. Ціла низка питань теорії спілкування у вітчизняній

літературі розроблені недостатньо, зокрема. історія дослідження феномену спілкування в історії філософії.

Виклад основного матеріалу

До певного етапу вивчення проблеми спілкування ми віднесли філософську думку 20 століття.

Становлення теорії спілкування зросло на історичному ґрунті соціальної кризи, яка продовжується і сьогодні та охоплює економічну, політичну, духовно-моральну основи людського буття у всьому світі. В сучасному суспільстві, яке все більш раціоналізується, традиційні зв'язки між людьми - релігійні, національні, сімейні - стають слабкішими, а загострена самосвідомість, внутрішнє життя «Я», як правило, дуже напружені, тому проблема спілкування стає однією із самих гострих.

У західній філософській думці підходи до побудови теорії спілкування почалися ще у 20-і роки ХХ сторіччя, а в нашій вітчизняній філософії це відбулося на декілька десятиліть пізніше - у 70-і роки. Передумови до побудови філософської теорії спілкування також різноманітні. У зарубіжній філософії, наприклад, до них можна віднести капіталістичну кризу в умовах розвитку індивідуалізму, що породила таке соціальне явище як некомунікабельність - крайню форму взаємної відчуженості індивідів. Другою передумовою, на наш погляд, слід вважати наслідки технократизму у вигляді специфічного відношення до людини як «гвинтику» та філософський протест на це.

В радянській же філософії передумовою до побудови теорії спілкування слід вважати чисельні дослідження спілкування в інших науках - психології, лінгвістиці, семіотиці, у теорії масових комунікацій і т.д. Кожна з цих наук відокремлювала в предметі їхнього загального інтересу доступні їй сторони й закономірності, але при цьому губилося цілісне розуміння спілкування. Виникла потреба в міждисциплінарному дослідженні, а воно, в свою чергу, вимагало філософського узагальнення. Водночас, виникла, й, так сказати, внутрішня філософська потреба звернення до проблеми спілкування, яка диктувалася інтересом до проблеми людини, людського буття, діяльності,

людських відношень, що загострилися на протязі двох останніх десятиріч. З огляду на чисельність підходів і рішень наукового пошуку в розробці теорії спілкування в 20 сторіччі, в цій статті підведемо підсумок основним моментам загального внеску філософської думки даного періоду в дослідженні проблеми спілкування, в міру можливості, намагаючись не акцентувати уваги на дрібних деталях.

Фейєрбахівську концепцію «Я – Ти», що лежить в основі спілкування, у 20 столітті продовжують ряд дослідників сучасної європейської неklasичної філософії. Серед них М. Бубер. Він приділив особливу увагу уточненню атрибутивних властивостей категорій «Я» і «Ти», бо саме вони вимагають і атрибутивних властивостей зв'язку «Я-Ти». На його думку, у цьому зв'язку мало вважати, що категорія «Я», завдяки власній активності людини транслює свою цінність, унікальність і неповторність, а у зв'язку з таким самим «Я» іншої людини, інше «Я» взаємно виражає теж саме від свого «Я». З погляду М. Бубера, зв'язок «Я-Ти» - це відношення взаємності. Моє Ти впливає на мене, як я впливаю на нього. Наші учні виховують нас, наші твори створюють нас. Як виховують нас діти, як виховують тварини! Ми живемо, незбагненою уявою включені в потік всесвітньої взаємності» [17, с.13]. Е. Муньє з цього ж приводу підкреслював дуже важливу особливість зв'язку «Я-Ти», коли «інші особистості ніяк не обмежують «Я» як особистість, вони - застава її буття й розвитку. Особистість існує тільки у своїй спрямованості до «іншого», знає себе тільки через «іншого» і знаходить себе тільки в «іншому». Первинний досвід особистості - це досвід «іншої» особистості. «Ти», а в ньому «Ми» виступає попереду «Я» або, щонайменше, завжди супроводжують «Я» [17, с. 39]. Е. Муньє також вважає, що «усі щиросердечні розлади пов'язані з утратою контактів із «іншими», тут *alter* («інший») стає *alienus* («далеким»), і я виявляюся далеким самому собі, відчуженим від себе. Можна навіть сказати, що я існую в тій мірі, в якій існую для «іншого»» [17, с. 39]. Розуміння іншого як «Ти» (тобто як іншого «Я») протистоїть поняттю «Він», яке об'єктивує, зводить іншого до рівня речі. Це підкреслюється усіма, хто займався

проблемою спілкування. Так, наприклад, Г.Марсель широко використовував у диференціації подібних видів зв'язку категорії «бути» і «мати». «Мати» - це відношення до речі, до об'єкта, до того, що може бути відділено, відчужено від мене, до того, до чого я можу бути непричетним. «Бути тим або іншим», навпаки, невіддільно від мене. У цьому відмінність того, що я маю, від того, що я є [14]. Вчення Г. Марселя про буття й володіння є трампліном для його критики сучасної технічної цивілізації. Він поділяє точку зору багатьох, хто працюючи над теорією спілкування, вбачав, що розвиток техніки обертається для людини злом, що перетворює її із суб'єкта в об'єкт, із «Я» у річ, із діяча у функцію, із «буття» у «володіння». Людське «Я»у виступає не як суцільно індивідуальне буття, але як нерозривно пов'язане з іншими самосвідомостями, із множиною «Ти». У сприйнятті і бутті «Я»у зв'язку «Я-Ти» завжди присутнє сприйняття і буття «іншого». Таким чином, «Я» як структурний елемент спілкування - не ізольований. Воно одиничне, але не єдине. «Я» припускає «Ти» і неможливе без цього порівняння: вони різноманітні й однорідні. Це якась єдність. Як сказав М.Бубер: «Я – Ти» - із природної єдності, «Я – Воно» - із природної роз'єднаності"[5, с.18]. М.Бубер у цьому плані знаходиться, як нам здається, на голову вище багатьох інших екзистенціалістів, що обмежують відношення людини до людини відношенням «Я – Ти», не враховуючи відношень «Я – Воно», або протиставляють ці два відношення в ціннісному плані як «щире» і «спотворене», справді людське і нелюдське і т.п. Бубер М. підкреслює, що в дійсності обидва відношення внутрішньо властиві та однаково необхідні буттю людини; кожне з них існує остільки, оскільки існує його інше: «Людина не може жити без «Воно», але той, хто живе тільки з «Воно», - не людина»[5, с. 24].Таким чином, М.Бубер, підкреслює, що взаємовідносини цих двох відношень - взаємна додатковість, а не ієрархія. У всякому разі, М.Бубер показує, що вони не є взаємозамінними, тому що в системі «Я – Воно» народжується пізнавальний досвід людини, що поширюється і на матеріальні, і на духовні об'єкти, а система «Я – Ти» утворює

саме «відношення», що поширюються не тільки на людину, але і на продукти її духовної діяльності, і навіть на природу.

Проводив вивчення суб'єкта у порівнянні з об'єктом також і Е.Муньє. Він підкреслював, що Я сприймаю "іншого" у якості об'єкта, коли поводжуюся так, немов його немає, або використовую його як джерело інформації, як підручний засіб, або коли безапеляційно вношу його в каталог. Говорити про "іншого" як про суб'єкт, як про конкретне буття - означає визнавати, що я не можу ні обмежити його визначеними межами, ні класифікувати, - це значить надавати йому кредит[17, с. 42].

Цікаво, що у радянській філософії 70-90-х рр. подібне розмежування суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відношень внесло багато суперечливого у розуміння спілкування, коли багато філософів стали протиставляти спілкування діяльності. Зокрема, це стосується Г.С.Батіщева, Л.П.Буєвої, Е.Г.Злобіної [4; 7; 10]. Вони трактували спілкування як духовний міжособистісний контакт, тобто у відриві від суб'єкт-об'єктного відношення. Особливо слід відзначити Г.С.Батіщева, тому що він змінив свою початкову точку зору на початку 70-х років на протилежну, коли став протиставляти спілкування діяльності, оскільки зводив її тільки до "предметної діяльності", а спілкування трактував як "встановлення та становлення глибинної універсальної спільності, яка обновляється між суб'єктами та всіма іншими". У Батіщева Г.С. подібне протиставлення призводить до неоднозначних результатів, в кінцевому рахунку для діяльності він вважає характерним лише комунікативні зіткнення і контакти, а спілкування можливим тільки «у креативному діянні»[4, с.26-29]. Інші філософи (М.В. Дьомін[8], М.С. Каган[11], В.Н. Сагатовський[19] не протиставляють спілкування й діяльність, суб'єкт-об'єктні відношення та суб'єкт-суб'єктні. Вони вважають, що міжсуб'єктне відношення є підсистемою суб'єкт-об'єктного відношення.

В цілому ж, як бачимо, і радянська філософія, й зарубіжна виділяли особливий вид зв'язку, який знаходиться в основі спілкування, визначили

елементи цього зв'язку, їхні сутнісні характеристики, відзначили, що в спілкуванні людина виступає як цілісність. Цілісність людини як самотутньої "одиночності" є складною системою зв'язків і відношень. От чому, коли ці зв'язки і відношення спотворюються, послаблюються, тоді і виникає похмура видимість повної "взаємозамінності" людей у всіх їхніх функціях. Люди в їхніх функціях, звичайно, можуть бути - більш-менш успішно - взаємозамінними; але як особистості, як індивідуальності в їх сформованій, самотутній цілісності вони не можуть бути замінені ніколи.

Так ми підійшли ще до одного загального висновку, який був зроблений філософами у виділеному нами періоді вивчення проблеми спілкування. Ми маємо на увазі розробку вихідних принципів зв'язку «Я – Ти». Про один ми тільки що сказали - це принцип свободи. Два інших, що, на думку філософів, є вихідними для зв'язку «Я – Ти», - це принцип діалогічності й порозуміння. Роздивимось докладніше внесок, який зробили філософи ХХ сторіччя в розробку даних принципів у контексті проблеми спілкування. Філософські дослідження останніх років збагатили поняття «розуміння» новим змістом, завдяки чому переборюється дільтеєвське протиставлення розуміння як методу винятково гуманітарного знання - поясненню, що застосовується в природничих науках. Тепер «розуміння» постає усе частіше «як універсальна категорія, що характеризує діяльність із будь-якими семантичними системами». Відмінною рисою «розуміння» у системі спілкування є розуміння людини в її цілісності й різноманітті індивідуальних проявів. Таке бачення проблеми розуміння дозволяє перебороти однобічність його утилітарно-функціонального трактування. Спілкування ж не може відбутися без адекватного взаємного розуміння. Це, по-перше. А, по-друге, розуміння в спілкуванні зовсім не означає, що воно усе прояснює і виявляє. Це означає, що зберігається шанувально-дбайливе відношення до змісту життя кожного, але головне, встановлюється взаємне прийняття один одного, усередині котрого кожний ставить себе на місце кожного іншого, розуміння в спілкуванні по суті своєї діалогічне, тому що в ньому, щонайменш, дві свідомості, два суб'єкти,

спроможних цінувати не тільки свою свободу, але й свободу іншого. При цьому в досвіді розуміння саме несхожість стає цінністю.

Так, або приблизно так, міркує Е.Левінас, що робить наголос на понятті інтенціональності, але не в напрямку суб'єкта до об'єкта (як у Е. Гуссерля) або до «щось» (як у Хайдеггера), а в спрямованості суб'єкта до суб'єкта[14, с.52]. Аналогічними є міркування і Е.Муньє: «Розуміти - означає не обмежуватися власною точкою зору, а вміти прийняти позицію «іншого»,... не шукати себе в «іншому», тобі подібному..., це означає об'єднувати наші відмінні позиції в ні з чим не порівнянній згоді»[17, с.40]. З подібною уявою дивляться на проблему порозуміння в контексті спілкування М.С.Каган, Г.С.Батіщев, М.Бубер. Принципи діалогічності, свободи і розуміння в теорії спілкування взаємопереплетені, впливають один з іншого. Так, К. Ясперс вважає, що «претензія на свободу означає бажання діяти не за сваволею або зі сліпоти підкорення, а внаслідок розуміння» [22, с.167].

Ще одним внеском, який зробили філософи 20 сторіччя в теорію спілкування, є вивчення потенційних можливостей соціального спілкування, більш широкого за значенням, чим спілкування міжіндивідуальне. Саме в спілкуванні філософи знайшли компроміс між колективізмом та індивідуалізмом. Спільність розглядалася як наслідок спілкування і як альтернатива колективізму й індивідуалізму. З цього приводу М.Бубер пише: «Колективність не є зв'язок, вона - зв'язаність: індивід поруч з індивідом, однаково оснащени, однаково вирівняні, між людьми лише стільки життя, скільки потрібно для пожвавлення маршу. Спільність є не перебування один біля одного багатьох людей, а їхнє буття один в одному; якщо навіть вони усі разом йдуть до однієї мети, вони усюди відчують прямування один до одного, динамічну спрямованість один до одного, хвилі, що йдуть від Я до Ти». Далі: «Колективність ґрунтується на органічному ослабленні особистісного, спільність - на його зростанні й підтвердженні прагнення один до одного... Без ТИ, але і без Я марширують пов'язані один з одним люди» [6, с.119].

У 80-і роки, коли протистояння соціалізму капіталізму не мало колишньої напруги, деякі філософи стали підкреслювати, що соціальне спілкування, засноване на розходженні суб'єктів, надає нову й актуальну форму людського буття. Так, у навчанні італійського філософа Ніколо Аббаньяно центральним поняттям виступає вже не екзистенція, а коекзистенція (дослівно - співіснування). Коекзистенція виступає як солідарне співтовариство людей, завдяки якому здійснюється людиною знаходження свого «Я»[1]. Актуальність соціального спілкування підкреслює і французький феноменолог М.Мерло-Понті. Суспільний устрій, на його думку, будується на онтологічному пріоритеті «горизонтальних» зв'язків, під якими розуміється соціальність, що самоконструюється», яку він назвав «соціальною плоттю», «суспільним простором» [16, с.21]. Термін «суспільний простір» підхопили політологи, часто забуваючи, що в основі його лежить міжсуб'єктний зв'язок, спілкування.

Висновки

Підсумовуючи статтю, виокремимо основні її моменти.

До певного етапу вивчення проблеми спілкування ми віднесли філософську думку 20 століття. Цей період характеризується низкою особливостей, головними з яких є такі:

По-перше, у цей час фрагментарність дослідження спілкування замінюється висуванням спілкування в якості окремої спеціальної теми наукових досліджень.

По-друге, спілкування стали вивчати не окремі філософи, а цілі філософські течії: екзистенціалізм, персоналізм, феноменологія, марксизм, та не в одній окремій країні, а в декількох відразу.

По-третє, цей період є часом побудови теорії спілкування. А теорія - це вже система узагальненого й достовірного знання, що описує, пояснює і прогнозує функціонування досліджуваного соціального явища.

У цей час фрагментарність дослідження спілкування замінюється висуванням спілкування в якості окремої спеціальної теми наукових досліджень. Спілкування стали вивчати не окремі філософи, а цілі філософські

течії: екзистенціалізм, персоналізм, феноменологія, марксизм, та не в одній окремій країні, а в декількох відразу.

З'ясовано, що в цей час продовжується вивчення системи суб'єкт-суб'єктних відношень, що є основою спілкування, аналіз категорій «суб'єкт» і «об'єкт». Йде опрацювання фейєрбахівської постановки питання про зв'язок «Я – Ти», аналізу їх вихідних принципів: принципу свободи і діалогічності, принципу порозуміння. Продовжувалася подальша розробка категорій «Я», «Ти», "Воно", починає вивчатися категорія «Ми», а також взаємоперехід цих категорій одна в одну, зв'язок «Я – Ти» у порівнянні із зв'язком «Я – Воно».

В статті підкреслено, що взаємовідносини суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відношень є взаємодоповнюючими, а не ієрархічними. Крім того, у 20 сторіччі вивчаються потенційні можливості соціального спілкування як альтернативи колективізму й індивідуалізму. Підкреслюється, що соціальне спілкування, засноване на розходженні суб'єктів, надає нову й актуальну форму людського буття. Наголошується, що спілкування не обмежується духовною сферою суспільства, що воно набагато ширше, зокрема, може бути і матеріально-практичним.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку

Ціла низка питань щодо феномену спілкування так і залишається не з'ясованою. Це і питання про сутність феномену спілкування, і про відміну його від схожих видів соціальної взаємодії. Перш за все, відміну його від феномену комунікації. До кінця не з'ясовані функціональні можливості спілкування, критерії типологізації цього феномену, його структурні складові.

Література

1. Аббаньяно Н. Мудрость жизни / Н.Аббаньяно. - СПб: Алетейя, 1996. - 320 с.
2. Арсентьева Г.О. Філософія 19 століття щодо феномена спілкування / Г.О. Арсентьева // Актуальні проблеми філософії та соціології: зб. наук пр. Одеського нац. Університету / «Одеська юридична академія». – Херсон: Видавничий дім: «Гельветика», 2017 р. – Вип. 16. – 174 с. – С. 6–8.

3. Арсентьева Г.О. Філософія Нового часу щодо феномена спілкування / Г.О. Арсентьева // Актуальні проблеми філософії та соціології: зб. наук пр. Одеського нац. університету «Одеська юридична академія». – Херсон: Видавничий дім: «Гельветика», 2017 р. – Вип. 15. – 169 с. – С. 10–12.
4. Батищев Г.С. Единство деятельности и общения / Г.С.Батищев // Принципы материалистической диалектики как теории познания. - М.: Наука, 1984. – С. 194 – 210.
5. Бубер М. Я и Ты / М.Бубер.– М.: Высшая школа, 1993. – 176 с.
6. Бубер М. Диалог/ М.Бубер // Два образа веры. - М.: Республика, 1995. – С. 95 – 124.
7. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение / Л.П.Буева. - М.: Мысль, 1978. – 215 с.
8. Демин М.В. Природа деятельности / М.В.Демин. - М.: Изд-во МГУ, 1984. – 168 с.
9. Довгань А.А. Общение как способ развития творческого потенциала личности: автореф. дис. ... канд. филос. наук:09.00.01/ Довгань Анатолий Алексеевич.– К.: КГУ, 1985. – 24 с.
10. Злобина Е.Г. Общение как фактор развития личности / Е.Г. Злобина. - Киев: Наукова думка, 1981. - 252 с.
11. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений/ М.С. Каган. - М.: Политиздат, 1988. - 319 с.
12. Клепиков А. О. Феномен комунікації у світі культури: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Клепиков Андрій Олександрович. - М., 1996. - 27 с
13. Кононенко Т. М. Типи спілкування як елемент історичного процесу (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Кононенко Тетяна Михайлівна. – К., 1994. – 20 с.
14. Левинас Э. Общество и культура: философское осмысление культуры / Э. Левинас. - М., 1988. – 183 с.
15. Марсель Г. Быть и иметь / Г. Марсель.–Новосибирск: САГУНА, 1994. – 201 с.

16. Мерло-Понти М. Око и дух / М. Мерло-Понти // Око и дух. - М.: Искусство, 1992. – 174 с.
17. Мунье Э. Персонализм / Э.Мунье. - М.: Искусство, 1992. - 144 с.
18. Прилюк Ю.Д. Проблема общения в историческом материализме / Ю.Д. Прилюк. – К.: Наукова думка, 1985. – 192 с.
19. Сагатовский В.Н. Категориальный контекст деятельностного подхода / В.Н.Сагатовский // Деятельность: теория, методология, проблемы / Под.ред. И.Т. Касавина. - М.: Политиздат, 1990. – С. 70 – 82.
20. Ситниченко Л.А. Человеческое общение в интерпретациях современной западной философии / Л.А.Ситниченко. - К.: Наукова думка, 1990. – 112 с.
21. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю.Хабермас. – М.: Наука, 1992. – 175 с.
22. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс. - М.: Республика, 1994. - 527 с.

THE PHILOSOPHERS OF THE 20th CENTURY ABOUT THE PHENOMENON OF COMMUNICATION

Halyna Arsentieva

*Zaporizhzhia National Technical University
Institute of Economics and Humanitarian Sciences,
Department of Philosophy,
Zhukovskyy street, 64, Zaporizhzhia, Ukraine, 69063*

In the article the observation analysis of the studies of the phenomenon of communication by philosophers of the 20th century is done. «I», «You», «It», «We» and their inter transformations into each other are observed. The processing of subject-subjective and object-object relationships, recognized as complementary rather than hierarchical, has been continued.

Key words: communication, subject, object, communication «I -You», subject-subjective relations.